

פרק ה

בדרך בין וילנה לקובנה - עיירה בליטא

ככה הלכה קהילת ז'זמר הסמוכה

תייר מן העולם הגדול ירווה נחת מנופי הדרך המוריקים בין וילנה לקובנה, אצל התייר היהודי הדרך הזו מעוררת תחושות לא־פשוטות.

כביש מתפתל מווילנה וטרוקי בין יערות עבותים. כל תלולית, כל מדרון משופע, כל מקום שבו היער דליל ומצומק - מעורר חשד להימצאותו של קבר אחים, בור ירי. ככה הרי הלכה קהילת ז'זמר הסמוכה. בשפה של אמא 'הלכו' הם קרבנות שנרצחו בבורות ירי המוניים, מי שנלקחו באקציות, מתו בגזים [...] הכול פה בורות, בורות. אם פולין היא ארץ מסילות הברזל והרכבות, הרי שליטא זוכה ללא ספק לתואר האליפות בורות. [...] ליטא היא הבור הגדול ביותר שלתוכו מעדה האנושות [...].¹

את הבורות לא רואים במבט מן הדרך, אך נוכחותם המעיקה מורגשת היטב. הרבה עיירות היו לאורך הכביש, בשביל הרבה עיירות יש צורך בהרבה בורות. כדי לחוש בטעמן של עיירות צריך לקרוא עליהן, לשוט על גלי הנוסטלגיה, להתרפק על כתפי הזיכרונות; כדי להתגבר על התחושות הקשות צריך להיחלץ מאיזשהו בור - הפעם, מנטאלי - וזה לא קל; אני על כל פנים, מתקשה בכך. קהילת ז'זמר 'שהלכה' זכתה למיזם הנצחה מיוחד במינו שהובע בסרט קצר ומרשים (ביוזמה ובתכנון של מרדכי זלקין ויולק גורביץ' ובהפקת דב שנער). הסרט מספר על פסלי עץ באתר הרצח - דרך הנצחה ליטאית כל כך, המתאימה לאווירה של העיירות הסמוכות ליער. הוא מציג את סיפורם העצוב של מנציחי קהילת ז'זמר - ראש מועצת העיירה ברוניקה גביצ'צנה וחרש העצים והפסל המקומי קפוצ'ונאס. ראש העירייה יזמה מפעל הנצחה; לכאורה, זוהי חובת הרשויות

המקומיות בליטא, אלא שלא כולן מהדרות במילוי חובתן. קפוצ'ונאס שנולד אחרי המלחמה ומעיד כי לא ראה מימיו יהודי, ניסה לפסלם כדמויות אוניברסאליות הניצבות מול רגעי חייהן האחרונים. הפסלים דמויי הטוטם שהועמדו סמוך לכורות הרצח והאנדרטה הקטנה שהועמדה בצדם ביער שטראשון בשנת 2002, לא זכו אריכות ימים; הקלסתר האוניברסאלי לא הצילם מגורל יהודי. בשנת 2004 נשרפו. מזיכרון שבמקום, הפכו לזיכרון בסרט.

ז'ז'מר - בית הכנסת שניצל

למטיילים בליטא נוהגים להראות עיירה, ליתר דיוק, עקבות של עיירה, קווי מתאר. דוגמה נאה - ונוחה - שיש בה כדי להדגים למטייל עיירה מהי מבלי להרחיק אל פנים הארץ, היא ז'ז'מר.

מנקודת ראות יהודית, דומני שהיא עיירה ידועה למדי, אך היא לא זכתה לתהילה מיוחדת. לכבוד זכתה דרך משל העיירה אישישוק שהוקדש לה פרק מיוחד בחלק הדרן בתורה ('שער חמישי: תורה') בספר 'יהדות ליטא' - אישישוק עיירת הפרושים' (משה צינוביץ)². שלבד מעצם הבחירה בה, זכה הפרק שלה גם במיקום מכובד, מיד אחרי ישיבת וולוז'ין וישיבת מיר. אישישוק זכתה גם לספר הנצחה מיוחד (פרק ז). ז'ז'מר לא זכתה, לא לזה ולא לזה. אכן, יש ידועות ממנה, אך אין נוחה כמותה, סטייה קלה מהכביש המשוכלל והנוח בין קובנה לוילנה מביאה לז'ז'מר - קרובה-נידחת. עיירה נוחה לתייר, גם בכל הקשור להמחשה. גיאוגרפית, היא עיירה בעלת מאפיינים ברורים - כיכר מרכזית; הבתים הפונים לכיכר היו פעם של יהודים; הם עסקו במסחר, היו חייבים להיראות. הליטאים, מסתבר, מופנמים יותר. סמוך לכיכר ניצבת כנסיה נאה, לידה פסל של נערה 'קדושה' העוצרת זריקת אבנים; מוטיב ידוע, מיתוס נוצרי, מדגיש כי יש מי שמעוניין לחבל בכנסייה; לכל חברה יש כנראה כוחות אופל משלה, אפקטיביים יותר או אפקטיביים פחות. בית הכנסת נמצא במעגל השני של העיירה, כדי להגיע אליו צריך ללכת מעט מן הכיכר.

2 יהדות ליטא, א, עמ' 218-221. על היחס בין העיירה ללימוד התורה: "פרנסתם של הפרושים בבתי המדרשות של ליטא הייתה מוטלת על בני העיירות. תמיכה זו לא הייתה בצורה של 'אכילת ימים', כפי שהיה נהוג בשעתו בישיבות הבינוניות והקטנות, אלא אנשי העיירה היו מביאים את הארוחות לאברכי הפרושים לבית מדרשם, לחרר שעל יד בית המדרש או לעזרת נשים. לכמה מהם אף הוקצו מוזנות סמוך למקום לימודם, ויחיד סגולה מצאו מקום ללינת לילה אצל בעלי בתים שבעיירה" (עמ' 218).

בכמה מפינותיה של העיירה לשעבר ז'ז'מר, במיוחד אלו הסמוכות לבית הכנסת, היא בהחלט משרה אווירה מתאימה, ואין צריך לומר, אווירה איננה הכול, נשמה - איין; עיירה - כן, עדיין, אך כבר לא שטעטל; כדי לחשוף מחדש את התוכן האנושי שאפיין את השטעטל צריך לעשות פעולות נוספות.

כל זאת, במבט להווה; במבט לעבר, היא עונה להגדרות המתאימות (עד כמה ש'עיירה' נענית בכלל לאיזו הגדרה³); בספרות המחקר ז'ז'מר מוגדרת: "עיירת נפה במחוז טרוקי", ו'עיירה במזרח ליטא'.⁴ עיירה היא בין השאר 'מונח כמותי'; כדי לקבל מושג על העבר, האוכלוסייה בז'ז'מר ב-1923 מנתה: 2,198, מתוכם 1,205 יהודים (55%). היא הייתה עיירה בעלת אופי ציוני מודגש; רשת 'תרבות' פעלה בה, היה בית יתומים שהוחזק בתרומות של יוצאי העיירה בארה"ב, עיירה פעילה. ובסיפוריה היה קו מאפיין 'עיירת' ידוע - אין עיירה בלי שריפה; ב-1918 השתוללה בה שריפה שכילתה שלושה בתי תפילה ובתים רבים.

גירושים על-ידי הרוסים של יהודי ז'ז'מר במלחמת העולם הראשונה - הגירוש פקד את רוב יהודי האזורים הסמוכים לקובנה - קשור לבית הכנסת המרכזי. האירועים מתוארים כך:

אותו קצין [=קצין משטרה רוסי] ניסה מתוך ידידות להודיע שפליטי העיירה יזימור ביחד כ-800 נפש מוכרחים לעזוב מיד את העיירה, ויעץ שצירי הדומה יפנו לראשי השלטון בבקשה לבטל את רוע הגזרה. [...] לבסוף החליטה המשלחת [=משלחת של נציגי אינטליגנציה מפרטבורג] לגשת לזימור. הם באו לבית המדרש אשר בו התגוללו 800 הפליטים. מראה איום זה זעזע את חברי המשלחת וביחוד נתרגש הזקן קורבקו חבר עיריית פרטבורג. התמונה הזאת הספיקה כדי להעמיד את חברי המשלחת על זוועת הגירושים. [...] משהגיעו לזימור חיכה כבר הרב המקומי מתוך קוצר רוח. הוא קידם את הבאים בנאום מוזר ומבולבל שקשה היה להבינו. המשלחת פנתה לראש השלטונות וגזירת הגירוש נדחתה לעוד 24 שעות, כדי לתת אפשרות לצירים להתקשר עם מושל מחוז וילנה. ההשתדלות הצליחה וגזירת הגירוש נתבטלה.⁵

3 בלי להיכנס לתחום המורכב הזה נוכל להציג הגדרה מדעית מסוימת: "[...] הגדרתי 'שטעטל' כעיירה שתושביה היהודים, בין אלף ל-15,000, היוו לפחות שליש מאוכלוסייתה הכללית; שהיהודים ניהלו בה את חייהם על-פי לוח השנה היהודי; ואשר בה פיתחו היהודים רשת אופיינית של ארגונים וולונטריים חברתיים, דתיים וכלכליים, על פי רוב בהנהגתו של גוף מייצג אוליגרכי, אם כי נבחר (הקהילה), קהילע, למעשה ועד הקהילה או 'הקהל'" (באוואר, נובוגורדק, עמ' 31-32).

4 פנקס הקהילות, עמ' 286.

5 ברוריס, וילנה הציונית, עמ' 265-267.

השרפה ב־1918 כילתה מספר בתי כנסת ואינני יודע אל נכון אם בית המדרש המדובר הוא בית הכנסת הניצב עדיין על תלו, אני יודע שאירוע זה הטרים את הפורענות שאירעה בבית הכנסת של ז'זמר דור אחד לאחר מכן, ואז לא הייתה שום השתדלות ושום דבר לא בוטל.

בז'זמר של היום מגיעים התיירים מייד לבית הכנסת, כמוכן לא־פעיל; בית הכנסת שנתר שלם בחיצוניותו עשוי מעץ, מוצג כממצא חשוב על־ידי אונסק"ו. שלט של אונסק"ו הממוקם בחזית מכריז על ערכו ההיסטורי של המבנה, אך בזמן כתיבת הדברים, ערך זה איננו מתורגם ליחס הראוי, במיוחד לא על־ידי התושבים; ניתן לומר, יחסם אדיש, אין ניסיון לפגוע, אין ניסיון לטפח.

אגריפינה סמוקטובה מוכנה להתראיין ללא כל קושי, ברוסית. גרסתה לגבי בית הכנסת מוצגת ברהיטות ובהירות, פשוטה מאוד בלבושה, איננה משכילה, אך מורגש כי היא רגילה לשהות במחיצת תיירים. היא דמות חריגה בנוף העיירה. בשנת 2007 מלאו לה 86; קשורה בכל נימי נפשה לבית הכנסת, שהיא מתגוררת לידו בבית כפרי וחצר גדולה שיש בה עדיין חקלאות ביתית מסוימת. היא מראה בגאווה תעודת הוקרה עירונית על שמירת המבנה. בלאומיותה היא רוסייה, מה שמחזק את חריגותה בנוף האנושי הליטאי. לדבריה, היא אינה זוכה להערכה רבה על פועלה, בדרך כלל לועגים לה, מתברר כי הילדים והנערים מסביב יודעים במעומעם שמדובר בבית כנסת. פה ושם הם משליכים עליו אבנים (לנו אין קדושה שעוצרת אבנים!), אך ניתן להבין מדבריה כי זה יותר גילוי של מעשה קונדס המהול בקורטוב של ונדליזם, ולא ביטוי מפורש לאנטישמיות (בז'זמר יודעים כזכור גם לשרוף). במקור היא מעיירה קרובה - שרקישקה כ־8 ק"מ מז'זמר, ועברה לז'זמר בשנת 1952. לדבריה, יש לה מידע על סיפורו של המבנה מאז המלחמה. מהדברים מצטייר כי הבניין חמק מהשמדה באותו אופן שהשאייר לפליטה גם בתי כנסת אחרים; במלחמה לא פגעו בו משום שימש כמחנה עבודה לשיפוץ הכביש וילנה־קובנה, בתקופה הסובייטית שימש כמחסן; בהמשך, בעלי המחסן פשטו את הרגל. דומה שכך הגיעה גם היא לבית הכנסת - נראה שהייתה לה שם חנות קטנה, ובכוח איזו אמונה שמרה עליו. היא יזמה לנקותו ותרומת המועצה המקומית הייתה משאית לאשפה. בעלה נפטר לפני שנים, גם הבן נפטר, ואין לה ילדים נוספים, משפחתה מועטה. היום נענית היא ברצון ובתגובה רגשנית לכל תרומה. בסך הכול, מדובר במשפחה שנתר בה חותם זרות, וככל הנראה לא נקלטה

בז'זמר באופן מלא. במלחמה היא הייתה נערה גדולה, וזוכרת את לקיחת יהודי הסביבה להמתה. לאביה היה אוטובוס יחד עם שותף יהודי בשם מוטקה; לטענתה ניסה אביה להציל את מוטקה ומשפחתו. הם נלקחו ליער ומשם נשמעו יריות. הם הבינו היטב מה פירושו, ובכו מרה על מה שקרה. שפתה פשוטה, בתשובה לשאלתי מי עשה את זה, לא דיברה על 'עוזר מקומי', היא אמרה במפורש 'שכן ליטאי!'. כשהגעתי לשלב זה בריאיון שפת הגוף שלה שידרה אימה גדולה. בסיכום, אגריפינה לא הוסיפה פרטים היסטוריים חשובים, מעבר לתעודת ההוקרה היא גם לא תזכה ככל הנראה באות נוסף; אבל, בניגוד לפסל קפצ'ונאס, היא ראתה פעם יהודי, והיא נזכרת בו אגב אימה גדולה, בשפת הגוף שלה אי אפשר לטעות.

הפרטים ההיסטוריים של הסוף ידועים היטב; כמוהם ככל יהודי העיירות בליטא, יהודי ז'זמר הקדימו להירצח. הסוף קשור לבית הכנסת; הם הואשמו שהחביאו חומר נפץ מתחת לרצפת בית הכנסת. במחצית השנייה של אוגוסט 1941 רוכזו כל היהודים בבית הכנסת והוחזקו שם מספר ימים בלא לחם ומים; ב־27 באוגוסט, ד' באלול תש"א, הגברים נלקחו לחורשת שטראשון ונרצחו בבורות.

במבט אל מה שנתר, בית הכנסת הוא בעל חשיבות ואף מרשים, אך לא מפורא כמו אלו של פולין, או כמו כאלו שהיו במקומות אחרים בליטא. מרחבו הפנימי גדול מאוד; הוא גבוה למדי (עזרת נשים היא חלק אינטגרלי מן המבנה; לא תמיד זה כך). וגובהו מזכיר כי בעיירות קטנות, כל עוד שהכנסייה לא הפריעה, בתי כנסת מעץ היו גבוהים באופן ניכר מבתי העיירה, כנדרש מבחינה הלכתית, ולא־אחת אף התחרו בכנסייה המקומית. כמו הרבה שרידים יהודיים בליטא, עתידו לוטה בערפל, אלא שבניגוד לבתי כנסת מאבן שניתנים להסבה ליעדים אחרים, זה ככל הנראה יישמר כמונומנט ייחודי; אם יישמר.

בתי כנסת מעץ - תחילה וסוף

לבד מהיותו לב רוחני לעם מימים ימימה, בית הכנסת הוא גם מרכיב נופי מרכזי בעיירה. גם הליטאים ידעו זאת; הנה קטע מתיאור של עיר קטנה - 'דובז'ין, באפוס הליטאי הידוע 'פן טדיאוש' של אדם מיצקביץ: "[...] דירתו מתנוססת / בראש הכפר, בין הפונדק ובין בית הכנסת. / [...]".

7 לסקירה ראו: קוטלאר, בתי כנסת בליטא, עמ' 303-309.

8 לפי התוספתא במסכת מגילה יש להקים בית כנסת באופן שיהיה גבוה מכל בתי העיר; במציאות הטופוגרפית ובנסיבות ההיסטוריות המשתנות, לא תמיד ניתן היה לקיים הלכה זו.

9 מיצקביץ, פן טדיאוש, עמ' 233.

סוגים רבים נמנים בין בתי הכנסת העירתיים ולא ראי זה כראי זה; בולטים במיוחד בתי הכנסת דמויי מבצר (למשל בקיידאן, פרק א), ובתי הכנסת מעץ. סוגיית בתי הכנסת מעץ נחקרה לעומק; בעיקר זכו לכך אלו של פולין.¹⁰ אך ניתן מקום גם לאלו של ליטא.¹¹ שאלה חשובה שנשאלה - מי בנה אותם, והאם היו האומנים יהודיים; בעבר נטו לסבור שלא, אך נותרו שמות של אומנים שיהדותם איננה מוטלת בספק, ומנגד, ברשימות בונייהם גם אין זכר מפורש לאומנים נוצריים. לאדם מיצקביץ המשורר הלאומי הפולני המקובל מאוד גם בליטא, התשובה לשאלה מי הוא המקור ומי המעתיק איננה מוטלת בספק. דבריו בנידון עולים אגב תיאור של מבני עץ באשר הם. בית הכנסת מעץ לפי אדם מיצקביץ הוא הבסיס והדגם למבני העץ החשובים בקרבה של העיר הנוצרית, למשל הפונדק; אגב כך, ותוך מתן כבוד למסורת הבנייה, הוא עורך השוואה מעניינת בין המבנה - פרי מורשת היהדות, לבין דמות היהודי עצמו:

זה פונדק חדש אינו מצטיין במאומה, / הישן נבנה על-פי תכנית בנין קדומה, / חוללה בני צור מקדם, והיהודים / הפיצוה בעולם במאות שנות הנדודים: / אכן זו חכמת בנייה לגמרי לא ידועה / הנוכרים, אנו מן היהודים ירשנוה. / מאחור נראה הפונדק כהיכל תלפיות, / מלפנים, כתבת נח בת ארבע זוויות, / [...] זה חלקו האחורי, בדמות היכל פלאים, / מזכיר בצורה את מקדש שלמה, הבנאים / מעבדי חירם, ראשונים למלאכת הבניה, / הקימו לפנים בציון להוד ולפליאה. / היהודים עד כה טובעים דמותו בבתי הכנסיות, / ובדיר ובפונדק נשקפות אותן התבניות. / הגג של בלויים ותבן וצורה לו פרועה, / משופעה, מופשלה, ככיפת יהודי קרועה. / זיזים של גזוזטרה בולטים בראשו מלפנים, / על שורה ארוכה של עמודי עץ נשענים: / [...] בקיצור מרחוק פונדק זה עקום, צולע, / נראה כיהודי, שבתפילה מתנועע: / לגג דמות כיפה, לקש דמות זקן מדובלל שערות, / וכטלית זהומה החומות שחורות ומקדרות, / וגולה בראש, כטוטפת על מצח, מתנוססת. / באמצע הפונדק מחיצה, כמו בבית הכנסת [...].¹²

10 דוידוביץ, הבניה בעץ, עמ' 94-103. ראוי להביא כאן את דברי החוקר הפולני זיגמונט גלוגר על הזנחתה של התרבות הזו: "בתי הכנסת הישנים הבנויים עץ של יהודי פולין שייכים ללא ספק למונומנטים היפים ביותר בבנייני העץ של פולין הקדומה... כאשר בכל עיירה כמעט ברחבי פולין הקדומה נמצא לפנים בית כנסת ישן, טיפוסי, בנוי עץ, פחות או יותר מקושט, הרי לא הארכיאולוגים וחוקרי העבר, ואף לא ציירים, היו מצלמים או מציירים את המצבות הללו וחבל מאוד כי הרי מאות מהם, שפורקו או נשרפו... היו מהווים כיום אלבום בעל ערך עצום לתולדות הבניה בעץ בפולין הקדומה" (דוידוביץ, אמנות ואמנים, עמ' 123).

11 קוטלאר, בתי כנסת בליטא, עמ' 303-309.

12 מיצקביץ, פן טדיאושו, עמ' 136-138.

מבלי להתחייב על מקור וחקיקוי, בעיירות היה קשר תרבותי מסוים בין שתי האוכלוסיות לאורך מאות שנים, ולכן סביר לבקש קשר גם בארכיטקטורה. סגנון עיצובם של בתי כנסת אלו מיוחד במינו. הראו במבני העץ הללו יסודות של אומנות עממית, אך יש בהם גם משהו מונומנטאלי; מבחינה זו מיצקביץ המשווה את המבנים הללו למקדש שלמה(!) הביע תחושה העולה - הגם שבועצמות פחותות - בקרב רבים שהשתאו לנוכח מראם. היוצרים העמידו את עצמם לרשות היצירה, והרבה פעמים היותם אנונימיים חיזקה את האופי העממי של יצירתם. באופן כללי ביותר בתי הכנסת מעץ דומים לאלו של אבן, אך בכל הקשור לעיצובם הם יצירתיים יותר; מעניין תמיד להעיר מבט בחלל הפנימי, במקום שהעץ של הפיתוחים לצורך קישוט משתלב בעץ החיצוני המיועד לבנייה. בתקופות מסוימות הגיעה התופעה לכלל פריחה; בתי כנסת הללו עוצבו ביד אמן והגיעו לרמת פאר שפשוט קשה לדמינה על רקע העיירה הקודרת. האדריכלות המיוחדת וזיקתה לחיים ולרוח זכתה להסברים מלומדים.¹³ בשלב מסוים התופעה הגיעה לכלל הבשלה; המשיכו ליצור בתי כנסת מעץ, אך פארים לא היה להם עוד. בתי הכנסת של הערים הקטנות והעיירות היו פרי מאמץ קהילתי, ולכן משקפים את רוח הקהילה. בית הכנסת של ז'ז'מר אינו מיוחד, אך משקף במידת מה את בתי הכנסת של העץ שפיארו בעבר את עיירות ליטא; בניגוד לרבים הוא נותר.

האתגר הגדול שליווה באופן קבוע את בתי הכנסת האלה היה ההצלה משרפה.

לא־פעם הצלה כזו התפרשה כנס:

[...] נשרפה כל העיר, אנשים נמלטו על נפשם אל השדות, והכול היה למאכולת הלהבות. אך כאשר התקרבה האש אל בית המדרש הישן, אחז ביהודים ייאוש נורא. וכאשר אש כבר הייתה קרובה ביותר לפתע פתאום הופיעה בשמים שליד בית המדרש להקה של יונים צחורות שמשב כנפיהן לא הניח לאש להגיע אל

13 למשל: "יש סימנים שהחיפוש הרוחני הזה [=רעיונות קבליים] טבע את חותמו בעצם האדריכלות של בית הכנסת. הטיפוס המיוחד של בתי כנסת העשויים עץ עם תקרה דמוית כיפה, שהופיע בשלהי המאה השבע עשרה ונעלם ברבע השלישי של המאה השמונה עשרה, מעלה שאלות שטרם נמצא להם מענה. [...] בייחוד היו הציורים חידוש מעורר פליאה. תעלומה בקישוט בתי הכנסת הפולנים. [...] נעשה ניסיון לקשור את ההיבטים המגוונים של האדריכלות, עיצוב הפנים ועיטור בית הכנסת למצוות ולהוראות שאפשר למצוא בוזה. ואולם, אחת היא מה הייתה ההשראה, שמן הסתם לא הייתה אחידה, בתי הכנסת האלה בוודאי ניבנו בתגובה לרגשות ולרעיונות חדשים בדבר הסביבה המתאימה לתפילה. ההוצאה הגדולה שנדרשה לכך וכן עצם החידוש שבעיצוב ובקישוט הם בלי ספק ראיה למאמץ ליצור בימה שתענה למגור רחב של האוכלוסייה היהודית. בתי הכנסת האלו נבנו לקראת התקופה שנשים שוב נכנסו לבית הכנסת עצמו; [...] גודל המבנים והזדקרות לעין מציגים שיהודים היו נכונים לנוכחות פיזית חיה ולנטילת חלק בדפוס של שיח סמלי שהקרין ביטחון עצמי רב [...]" (הונדרט, גאולה קטנה, עמ' 146-148).

בית המדרש (במקור באידיש)¹⁴.

בית הכנסת מעץ ליווה את הקהילות היהודיות הקטנות במשך מאות שנים; השרפות שפגעו בו נגרמו בשגגה כמובן, באופן די טבעי, וכאמור, בפעמים שניצל משרפה ראו פלא שמימי. סופו של דבר, הנס לא חזר עוד, גם בהקשר הזה. כך מתוארת שריפה לא-טבעית של בית הכנסת בעיירה וידוקלה:

בעיירה התגוררו מאתיים יהודים. במשך שנים ארוכות חיו עם הליטאים כאחים. הגרמנים כינסו את מאתיים היהודים וכלאו אותם בסניאוגה. יאנאס הכומר של העיירה, החליט להציל את ילדי האומללים. שלושים ילדים נגב מבית הכנסת והסתירים בכנסייה. למחרת בא דיטריך, קצין העיירה, ועם צרור של קש הצית את בית הכנסת. יללת הנשרפים איננה ניתנת לתיאור. למראה זוועות כאלה יצאו שני איברים מדעתם. שלישי קרא לעבר הגרמנים: אתם רוצחים, לא בני אדם! הגרמנים המיתו אותו בירייה בו במקום והשליכוהו לתוך האש [...]¹⁵.

זיכרון מטלז:

שמועות רעות עושות כנפיים במחנה. יש ידיעות, כי בעיירות הסמוכות ממיתים את הזכרים, גם את הזקנים וגם את הצעירים. יש מקומות בהם מאבידים במיחות משונות את כל הקהילה: איש, אישה וטף. היות והמוציאים אל הפועל הם הליטאים, העולים באכזריותם גם על מלמדיהם, הרי מענים את הקדושים בכל מיני יסורי גוף ונפש. על פי רוב מכניסים את היהודים אל בית הכנסת, ימים מספר מרעיבים ומצמיאים אותם כי אין נותנים צאת ובוא; אחרי כן שולחים באש את הבניין יחד עם הנפשות שבו. את רכוש הנרצחים שמים בכליהם.¹⁶

שלום אילתי כתב על בית הכנסת של העיירה - 'פרק אחרון':

את יהודי העיירה של סבא ריכזו ונעלו בבית הכנסת, המעוז האיתן של ימים כתיקונם. עתה ניבטו אליהם מחלונותיו פנים לועגות ורוויות שנאה של שכניהם מאתמול, אלה הליטאים אשר בעת שאבותיהם עוד עבדו את אל הברק פרקונאס, כבר פרסם הרמב"ם את 'היד החזקה' ו'מורה נבוכים'. דורות חיו יחד, דלת מול דלת, סחרו עמם ושאלו לשלומם. עתה פרח משטמה כבושה שלא ידעה גבול. בבית הכנסת של סבא היה מדי פעם מישהו אחר נדחק אל החלון ומכריז באוזני הכלואים המבוהלים כי בקרוב יהרגו בהם אחד-אחד. ואכן, כעבור ימים אחדים

14 המקור באוסף יו"א; ראו: מראשית לחורבן, עמ' 82.

15 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 276.

16 לויך הדסה, בת עמי, עמ' 21.

נטלו את כל הגברים אל בורות מוכנים מראש בחורשה רחוקה זו שליד תחנת הרכבת. [...] עתה היו הסבתא, וכל הנשים והילדים עמה, ביניהם גם חברי שלי הסקרנים והעולצים, כלואים באותו בית כנסת שלושה שבועות נוספים לאחר שהגברים כבר נרצחו. הניצול היחידי מהעיירה יודע לספר כי הנשים לא פסקו לשפוף תחינתן בפני ארון הקודש וספרי התורה, אך ללא הועיל [...]¹⁷.

'תחינתן בפני ארון הקודש' לא הועילה. בז'זמר בית הכנסת שרד, מוגן - היום - על ידי שלט של אונסק"ו, מוחזק על ידי זקנה רוסייה, שתרומות המטיילים מסייעים באופן משמעותי לפרנסתה.

ריאליה ונצח - העיירה לפי דבורה בארון

העיירה הייתה פיסת גיאוגרפיה, אך בתוכו התקיים עולם ומלואו, מין מיקרוקוסמוס.¹⁸

פיסה זעירה זו פעמים שהייתה חסרת היסטוריה ממשית, אך זכתה לתיאורים ספרותיים מרובים; במיוחד, כמו שקורה רבות בהיסטוריה, כשהחלה לנוע, ואחר כך לדהור, לקראת סופה, כמו הייתה שלהבת נר הגדלה כמה מונים לפני שכבתה. באשר לאופי התיאורים, העיירה נענית לאמנים שונים באופנים שונים; השאלה היא כמובן מי מתאר אותה ומהי תפיסתו הרעיונית והספרותית. בהקשר זה, ידועים תיאוריה של דבורה בארון שהספיגה בסיפוריה את הווי העיירה הליטאית. בן עמי פיינגולד מסכם גישות רבות של חוקרים ומבקרי ספרות בנושא. מול היחס הביקורתי לעיירה שנתפסה כסמל לחיים הקטנים, דבורה בארון נהגה אחרת, ויחסה הוסבר כך: "רבים קשרו את יחסה האמפתי, הלא-ביקורתי לכאורה, של בארון כלפי העיירה להיותה 'סופרת אישה' שהתייחסותה להווי ולמסורת עומדת בניגוד לספרותנו הגברית שעיקרה ומיטבה הוויכוח עם המורשה".¹⁹ בניסיון לאפיין את יחסה קובע פיינגולד:

[...] התגבשה [...] תפיסה המסתייגת מהגישה הפולקלוריסטית-סנטימנטאלית, המדגישה דווקא את הבחינה הארכיטיפאלית-אוניברסלית [...]. היא [=דבורה בארון] נותנת בסיפוריה ביטוי ל'צורות החיים הקבועות', צורות שיש בהן 'רובד על

17 אילתי, לחצות, עמ' 39-40.

18 "From the viewpoint of Jewish culture in Eastern Europe, the shtetel is perhaps best conceived as a microcosm of a society [...]" (כך, תרבות יהודית, עמ' 191).

19 פיינגולד, העיירה בסיפורי דבורה בארון, עמ' 450.

גבי רובד' [...] 'תיאורי העיירה [...] 'נקראים כאפוס קרמון, כהוויית חיים מגובשת הפורצת מתוך מסגרתה הלוקלית ומתעלה לידו סמל אנושי כללי. עולם העיירה [...] הוא עולם של קבע ומחזוריות עולם א-היסטורי המנותק מן הזמן הכרונולוגי ומן האקטואליה. 'המשבר הנפשי והחומרי הגדול שהיה צפוי להם לאנשי העיירה האלה' [...] 'איננו מציץ אפילו מבעד החרכים' [...] מופיעה העיירה כבעלת 'קיום אבסולוטי ואחיד' [...] 'עולם מיתולוגי ובלתי היסטורי, גיבוריה הם 'צניגים אנושיים סמליים של עולם בעל מבנה ופונקציה קבועים'. הם מייצגים את הקיום המחזורי של האדם - שהוא חלק מהקיום המחזורי של הטבע.²⁰

אכן, יש במבט ולו פשטני ושטחי לעיירה כדי לגלות את הזיקה לטבע ואת מחזוריות החיים הסובבת כמעין גלגל שעיקרו עונות השנה, החג והמועד, מעגל חיי האדם המשיק למעגל חיי הדת. הוא אשר אמרנו - אין 'היסטוריה' בעיירה. אולם, אצל בארון ניתן לגלות גם גישה שונה במקצת, מאוזנת יותר:

[...] 'בתוך חיפוש הטיפוסי הנצחי והאוניברסלי מתגלה גם הייחודי, הרגעני, והיחס ההיסטורי' [...] 'יש ממד היסטורי לאומי' [...] מימד ארכיטיפי וארכאי' [...] 'משעבדת' [...] חומרי גלם היסטוריים על פי נאמנות כפולה נאמנות תפיסת העולם הבסיסית שלה, בד בבד עם שמירת הנאמנות ההיסטורית'.²¹

מסתבר כי דמות העיירה מורכבת יותר מתפיסתה הפשוטה. תהא תמונת העומק של תיאורי העיירה אשר תהא, אצל בארון היא רוויה בהרבה תיאורי ריאליה:

זוהי עיירה השרויה 'בין שדות ויערות גוים - ובתוך רצועת אדמה שהיא לבנה בחורף משלג וזהובה משמש ובה נודף ריח תורה' [...] נוף העיירה הבארוני הוא די קבוע, ציורי מאוד: הנהר, טחנת הרוח, הבאר, העדר, חורשת אורנים. פרט, אובייקט, או קטע של נוף, מייצגים מבחינת הפונקציה המטונומית של התיאור, את המהות הפיזית והרוחנית של המקום, [...] תיאורים - חלקם ריאליסטיים חלקם מטפוריים - האומרים הכול לגבי הצפיות והאכזבות של הגיבורה במקום החדש. לשדות שמעבר לתחום העיירה יש חשיבות מיוחדת בתיאורי הנוף הבארוני, 'השדות המושלגים צחורי העין' [...] המרחב הלבן השופע יופי ומשרה שלוה הוא 'עולם שכולו מטולטל וירוק ושרוי באור של שמש מלא וללא צל' [...]

ו'בר המרעה - ירוק ונרחב, אשר פני השמים המשתרעים עליו ממעל עמוקים היו וכחולים' [...]. זהו המקום 'בשדה על רקע שמי השקיעה' שבו מתבודדים צעירי

20 שם, עמ' 451.

21 שם, עמ' 491.

העיירה, זוג הנאהבים גיטל וראובן אשר, [...] לדבר נכבדות בעניין העלייה לארץ ישראל [...]. עם זאת השדות הם גם גילוי סמלי-יוצג, משמעותי מאוד בסיפורי בארון, של היסוד הזר ה'גוי' המאיים. [...] 'ברק החרמשים' אינו רק אידיליה פסטורלית ושירת הקוצרים הבוקעת מן השדות; עולה ממנה גם 'הד מאתה צהלה רחוקה של מתעללנו מאז, ביום האסון'.²²

העיירה איננה אפוא רק הסך הכול של ציוריה הפיסיים, היא דימוי לחיים המתנהלים בה, החזות הגיאוגרפית היא אספקלריה לחיים הפנימיים. והנה, בתוך הטבע הבלתי משתנה חבוי היסוד המערער על קיומה של העיירה, בין שמדובר בעלייה לארץ ישראל ובין שמדובר ביסוד הגויי הכמוס שבסופו של דבר יקום ויחריב אותה. יסוד גויי זה טמון בנוף פסטורלי כמעין צל הצמוד למציאות:

[...] חשיבות מיוחדת לתיאור הכנסייה על צריחיה ומגדליה. 'בית כנסת הנוצרים' כלשונה. גם כאן היחס הוא די אמביוולנטי: מצד אחד הראייה היא נוסטלגית, אידילית, מבטאת זיקה וערגה לנוף הילדות, המזכיר כאסוסואציה מתבקשת מאליה, כמה מצויריו של מרק שגל; ואילו מצד שני הכנסייה, כמו השדות היא היסוד העוין, המאיים, הצלב, 'האליל שלהם', ה'צלם השומר על מבואי הר' [...].²³

זה מתקשר לתפיסה של שנאת ישראל הנצחית בסיפוריה ולגעגועים לגבורה יהודית שגילויים מסוימים שלה אכן היו בעיירה, בעיקר בקרב אנשים שמלאכתם הפיסית חישלה את גופם. האופי הארכיטיפי נובע בין השאר מהתייחסות לתנ"ך; העיירה הרחוקה כל כך מהוויה הארץ-ישראלית האידילית, היא שדה התנסויות של סיטואציות מקראיות. תפיסת זמן מחזורית משתלבת בתודעה הקולקטיבית של העיירה. האירועים המשנים את העיירה - מלחמת העולם הראשונה, 'מהפכת אוקטובר', ההגירה לאמריקה, הציונות ועליות לארץ ישראל, נמצאים בכתוב, אך אינם משנים את הקביעות שבחיי העיירה, על פניו, אין כאן סתירה בין הקבוע למשתנה; אך אולי יש כאן התנגשות בין ההיסטורי והמחזורי. לא כאן המקום לשאול אם יש אצלה ביקורת אם לאו; מה שחשוב הוא כי ביצירתה העיירה קיימת, במובן העמוק של מושג הקיום; היום העיירה איננה. וניתן לנסח זאת בצורה שונה מעט, ביום אחד לא-בהיר העיירה - המיתוס היהודי, והיער - המיתוס הליטאי, התנגשו בעוז.

22 שם, עמ' 453.

23 שם, עמ' 453.

העיירה - נוף, מיסטיקה ותמונת הווה

העיירה קשה להגדרה, וזיקתה ליישובים של היום די מבלבלת.²⁴ היא קיימת היום לפחות באיזשהו מובן גיאוגרפי של שמירת קווי מתאר גיאוגרפיים, רחובות מרכזיים נותרו,²⁵ ודאי שהגיאוגרפיה הבסיסית נותרה; יש שינוי מהותי בשטח, אך הריבוי הטבעי הנמוך מאוד בליטא (למעשה הממוצע הוא מעט שלילי, אך משתנה מאזור לאזור), וההגירה לערים גדולות, מותירים את צפיפות הבנייה הכללית בשיעור די דומה לדורות האחרונים. דרכים רבות נסללו, בתי עץ מסורתיים רבים הוחלפו בבתי אבן, הבוץ פחת בהרבה, התעשייה הזעירה והמסחר הזעיר ממוקדים בסביבות מוגדרות, החקלאות פחותה, מים זורמים מצמצמים את הצורך בשאיבה מבארות מסורתיות; בדומה לארצות מפותחות אחרות נוצרה גם תודעה אקולוגית. הסך הכול, לא-מעט עיירות, או חלקים שלהן, נראות כמו עיירות מצועצעות באירופה המערבית; אך יש שמשמרות את האופי המקורי, פה ושם מתגלות דרכי עפר בוציות, בארות מסורתיות, והרבה מאוד גינות ירק. המוזיאון האנתרופולוגי המרשים ויפה הנוף סמוך לרומישישוק בואכה קובנה (אתר מומלץ מאוד בליטא), מציג את התרבות החומרית הליטאית במיטבה; בתי עץ מסוגים שונים ובארות, פיסת רחוב וכיכר. בסיוור בחלקים רבים של התצוגה הפרושה על פני שטח גדול מאוד, נוצרת תחושה מסוימת של עיירה, אך אין התייחסות לפן היהודי שלה. יהודים היטיבו לתאר את העיירה. בפתיחה למאמרו 'המכורה שאיננה עוד (לדמותה של העיירה הליטאית)' הפותח את החלק 'היישובים' בספר יהדות ליטא מצייר חסמן:

עיקולי נהר או האגם הסובב לצדה של העיירה, או מתפתל בעיבורה, הכנסיה הקתולית, שמגדל פעמוניה מתנוסס מרחוק מעל לאופק; האפרים וגני הירקות - רובם של גויים - המכתרים אותה כחגורה אלה הם קווי רישומיה הראשונים-

²⁴ "Few concepts have been so misunderstood in Jewish history as the shtetel, the East European townlet [...] Many Jews in the west whose forebears came from a shtetel have a mental image of some kind of 'ghetto'. When they visit their ancestral hometowns, they are not infrequently shocked to discover ample seized houses with Chagall-like asymmetries and large ovens, set in huge orchards, amidst a handful of wide streets and charming town square, surrounded by forests and fields on all sides. Lithuanian shtetelach are generally on flatland and very often on the banks of rivers, streams and lakes."

(כץ, תרבות יהודית, עמ' 190).

²⁵ "Riding through Lithuanian and Belarus, it is not too difficult even today to get feel of which town was a shtetel and which were not. A shtetel has a town square with a church. Settlement without these tow features were called a dorf or yishev ('hamlet' or 'settlement') [...]"

(כץ, תרבות יהודית, עמ' 191-192).

החיצוניים של העיירה כפי שהם מתגלים להלך או לנוסע המתקרב אליה בכביש או בדרך עפר, מוצלת שדרות עצי אורן אלון או לבנה, חצויה איפה אי-שם על-ידי גשר מעל לנהר או לבקיע עמוק.²⁶

הנוף הטבעי-יישובי המוכר הזה לא היה ניטרללי, הוא היה מצע לחיים יהודיים בהקשרים מגוונים. נקודה פעוטה לכאורה: החקלאות היהודית בעיירה ובסביבתה הקרובה - והייתה כזאת! - נתפסה אצל מי מבין החכמים הפרושים כמאתגרת מוסרית, כך עולה בספר על רבי ישראל מסלנט, והדברים מתייחסים לשורשיו המשפחתיים בסיפור על סבו הרב יוסף זונדל מסלנט:

[...] פעם אחת הלך לו במקום גינות ושרות של ישראל, ובעברו לפני השדות והגינות התבוננו בו שהניח אצבעו על חוטמו ודחק אותו הרבה, ותמהו על זה. אח"כ נודע להם טעם הדבר, מפני שדרכו היה בכל לימוד לחפש ידיעת המעשה [...] והנה הז"ל אמרו בריש בבא בתרא, אסור לאדם לעמוד בשדה חברו בשעה שהיא עומדת בקמותיה, ופירש רש"י אסור וכו' שלא יזיקנו בעין רעה עיני שם, ויען כי לפעמים אי אפשר להיזהר מבלי להסתכל רגע, [...] ²⁷

רבים ראו בחקלאות הזעירה את הצד הכלכלי, אחרים את הצד האסטטי, ולא מעט את העליבות המהותית. זיכרונות רבים של התחושות שעוררה החקלאות שוקעו בספרות, אך אתגר דתי שכזה הוא ללא ספק נדיר ומיוחד, התואם טיפוס מיוחד שצמח בעיירה הליטאית של 'איש המוסר'.

השכנות לנוף והשכנות לשכך הליטאי השפיעה על הטיפוס של העיירה הליטאית:

הסביבה של העיירה והכפר הליטאיים; השמיים האפורים, השדות והאפרים שלא הניבו עושר רב; הגדרות הרחוקות והגשרים הרעועים, בקתות האיכרים הנמוכות עם גגות הקש; האיכר הליטאי הפרימיטיבי, קשה התפיסה ואט התגובה, שבתת הכרתו עוד לא יצא מהיערות האפלים של רעמי 'פארקונאס' ועלילות ה'וינדאלוטות'; השפה והתרבות הליטאית שעוד לא השתחררו מתקופת השעבוד והדיכוי של המשטר הרוסי והיו דלות ושדופות בתוכנן ובצורתן - כל הרקע האפרורי הזה, העגמומי ונמוך הקומה, הטבע חותם של אפרוריות, של יבשות מסוימת ופיכחונות עצובה גם על היהודי הליטאי [...] ²⁸

26 חסמן, המכורה שאיננה, עמ' 253.

27 נתיבות אור, עמ' סב.

28 חסמן, המכורה שאיננה, עמ' 256.

גם אם התרבות הזו לא הייתה יחידה במזרח אירופה, ואולי אפילו לא הייתה נדירה, אין חולק על עצם היותה מרכז תרבותי מיוחד, המרכז של העיירה הליטאית. אכן, העיירה בליטא, כמוה כבנות דמותה במזרח אירופה, הייתה פיסת תרבות, חיים רוויי פולקלור, הייתה - מושג! אפילו בקובנה הכירו בערכה של העיירה הליטאית. כותב קורות קובנה מביא קטע מנאום של ביאליק:

בעיירות הקטנות עלתה תמיד היהדות כפורחת, וכבר העירו חז"ל על ההשפעה המבלה ומכלה של הכרך, כאומרם 'אל תדינני כיושבי כרכים'... כלל גדול הציויליזציה מתרכזת בכרך - אולם תרבות, צורות חיים לאומיות לאמתן - היצירה העממית, הווה אומר מקום מולדתה וגידולה, הוא דווקא ביישובים הפעוטים. ואם בכלל ככה, קל וחומר בנוגע אלינו, עם ישראל הנה הציויליזציה סם המות, טשטוש הפרצוף, ולהפך, תרבות - משמעותה: חיות וחיים' (מתוך דברי ביאליק באחד מנאומיו בקובנה, בטבת התרצ"ב).²⁹

לא על אמיתותה של הקביעה הזו נדון כאן, אלא על האור שהיא זורה על העיירה הליטאית - מעמדה וסמליותה.

כאמור, העיירה של היום קיימת אך רחוקה, היום רואים איזו אספקלריה של העיירה, השתקפות צלליתה בנוף, כדי להפיח את הרוח הישנה אין זה מספיק למחוק בדמיון מכוניות פרטיות וטרקטורים ולהמירם בסוסים ועגלות, צריך לקרוא את הקטעים המתאימים, והם רבים.

בענייני עיירות, אני מעדיף את המיסטיקה של הלל צייטלין; מסתו הידועה 'ציון לעיירה' איננה מוסיפה לבהירות התמונה, אך מבחינת תוואיה החיצוניים, העיירה של ההווה תואמת במידה רבה את חלומו;³⁰ הוא ער לפער בין ארץ לשמיים שבעיירה ומביע תקווה לשינוי הארציות ('ובהיות ליבי מלא כאב, יש אשר אירדם ואראה בחזון את עיירת-נעוריי והיא מעוטרת לא רק בהוד שמיים, כי אם גם בהוד-ארץ, [...]')³¹ אך העיקר הוא 'הוד שמיים'. מסה זו שבאמצעות - בין השאר - תיאור העיירה האידיאלית, העתידית (להלן), מבשרת כמדומה את המודעות העמוקה להיעלמה של העיירה כמאפיין אמיתי ממשי של העולם היהודי במזרח אירופה, ונדידתו אל מחוזות המיתוס והפולקלור. במסה שכזו מדגיש צייטלין את הממד הרוחני-מיסטי של חיי העיירה, שאנו במבט מן ההווה מזהים כיצוק בין

29 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 65.

30 צייטלין, על גבול שני עולמות, עמ' 241-253.

31 שם, עמ' 252.

גווילי וזכרונותיה. מבחינה היסטורית (המסה נכתבה בשנת תרע"ט 1919), אכן, יש מקום לדבר על שלב הסיום בחיי העיירה שלעת הזו כבר הועם זוהרה (אגב, צייטלין הוא המדבר על זוהר: "שימשו [=של האל] האירה ביתר אור זוהר את גגות הקרשים אשר להן"). האופי המיסטי מצדיק את שילובה של המסה בכתביו בסיום היחידה 'על גבול שני העולמות', כמצייין חתירה לעיירה רוחנית אידיאלית. עיקרו של תיאור העיירה מבוסס על הדמויות המופלאות כולל המתים, בית הכנסת הגבוה העתיק שכבר חרב, התפילות שנותרו משוטטות באווירה. מעניין כי החג הבלוט בעיירה הוא דווקא 'חג מתן תורה' שאופיו המיוחד מאפשר קישור בין הטבע שבסביבה לבין היום המיסטי:

[...] בעד החלון נשקף עמוד השחר. בגינת הירק שליד הבית דומם-דומם ינעו העשבים, עשב אל עשב שח והולך, הולך ומספר רזי לילה. הנה כבר קרני-שמש ראשונות מתנועעות על פניהם והעשבים מכונים עצמם לקבל הדר פני היום. מלא ימלא אווירה של העיירה ריח ניחוח מהיערות והשרדות הקרובים. קול הליל הרועה יישמע, קולות של חסידים מבית המדרש, הכול עולה בלול, שירה בכול, נועם בכול. [...] השמש מציפה בקרניה את ראי הגגות. הולכים יהודים לטבול בנהר - זוגות וזוגות [...].³²

מיסטית ככל שתהיה, העיירה הייתה גם יישוב ריאלי פשוט ודל; צייטלין אינו מתעלם מהתשתית הפיסית שלה שעל רקע החתירה המהותית לקדושה מוגדרת - לדעתו - כ'חול':

והנה החול שבעיירה. שורות של בתי עץ נמוכים, רחובות קטנים, שורות של חנויות עץ ומגרש של שוק לפניהן, איכרים עומדים על יד עגלותיהם, הסוסים מותרים ואוכלים מתוך השחת של העגלות, יהודים נוגשים, מרחרחים, מחפשים בעגלות, שואלים למחיר הסחורות, נושאים ונותנים, טוענים, קונים ומוכרים. [...].³³

אולם, מצע הדלות הוא - דווקא הוא - הבסיס לגעגועים:

עיירת ילדותו! לא רב הוא הטבע בך. רק אילן אחד בך, של שמעון ה'נגיד', ורק גינת ירק אחדות מסביב לבתים אחדים. ריח חי ונעים מגיע אלייך מן השדות הסמוכים, אבל קשה לו להתחרות עם העזובה אשר בך ועם הרחובות שאינם מנוקים. הנה, נהר יפה מסביב לך, והנה חצרות של 'פריצים' וגני חמד מסביב להם, והנה גם חורשה מסביב לך ואחו, ההולך ונמשך פרסאות שלמות, אבל

32 שם, עמ' 246.

33 שם, עמ' 247-248.

מעט כך העניין והחפץ אל הניר הנאה והאילן הנאה, והעיקר - אין לך פנאי. הרי נתונה את כולך לתורה ולסחורה, והטבע מאין יבוא אליך? אין כך היד הנוטעת ורק לעתים בודדות תופיע כך היד הזורעת בגינות [...].³⁴

ציטטלין ספק חווה ספק נישח, את היעלמה של העיירה; עבור רפאל חסמן בקטע דלעיל היעלמה לא זו בלבד שהיה לוודאות, אלא היא אף נותרה בשם של מאמר - 'המכורה שאיננה עוד (לדמותה של העיירה הליטאית)', היעלמות שניסיונותיה הותירו חבלות בלתי מתרפאות בנפש היהודית.

יש שמבקשים את תשתיתה הריאלית, יש את אוירתה המיסטית, עבור רובם העיירה נותרה כמחוז געגועים וכמושג מדומיין. הדבר בולט גם לגבי ליטא. הנה, בספר על הרב כהנמן מופיע 'פרק כ"ג - 'פוניבז' ובו תיאור ריאלי למדי של העיר - יודגש העיר! - פוניבז' שהיא זירת פעולתו. נחזור ונדגיש, התיאור הוא של עיר, והיא מכונה במונח הזה וזוכה למאפיינים כאלה.³⁵ לעומת זאת, באותו חיבור מובאים דבריו של יהודי שבא מפוניבז' ועלה ל'גבעת פוניבז' בבני ברק: "גבעת הישיבה בבני ברק הזכירה לו את העיירה הליטאית בה נולד [...] לפני ימים אחדים עוד פקד את קבר אבותיו בפוניבז' ואמר דברי פרידה לעיירתו [...]".³⁶ פוניבז' היא עיר של ממש, אך החום והחיבה, הגעגועים והזיכרונות דוחסים אותה לעיירה. אינני יודע אם ניתן להפוך כל קטע רחוב בריכוז יהודי בניו יורק לעיירה, אם כן - זה דורש מעתק מטפורי רב עוצמה; אך לגבי פוניבז', בעדשה ממקדת, זה נראה הגיוני בהרבה; סיור במה שמכונה במידה מסוימת של צדק ה'גטו של פוניבז' (מבחינת אורך ימיו היה קצר ימים מאוד), מזכיר עיירה. גם ערים ליטאיות גדולות הכילו מעין עיירות פנימיות. תיאור סלבודקה לקראת הסוף, הוא תיאור של הגטו, אבל גם של הפרבר:

...מערבה יותר היה השטעטעל היהודי. דורות הסתופפו כאן בני עמנו בצירי הדרך הראשית המוליכה לעיר הגדולה, אשר באותה עת הייתה בתחום המחייה האסור על יהודים. בפאתי רובע זה, הפונה לעיר הוצב השער הראשי של הגטו. סמטאות בוץ צרות ומעוקלות, בתים ישישים בעלי גגות אזוב נשענים זה על זה, מתקבצים סביב לבתי כנסיות ובתי מדרש כבצוריו של שגאל. ביניהם כאבן יקרה שכנה ישיבת סלבודקה המפורסמת. מקום תורה נודע מקצה העולם ועד

34 שם, עמ' 251.

35 קול, אחד בדורו, עמ' 237-247.

36 שם, עמ' 513.

קצהו [...] עתה בצו הקומונדנט הגרמני, הותכו יחד פרבר הגנים הליטאי והעיירה היהודית לפיסת תבל מיוחדת, מנותקת מכל אשר מחוצה לה - גטו.³⁷

כמו בוילנה בשעתו, כך גם בקובנה התקיימה עיירה בתוך הריכוז העירוני הגדול. אין זו בדיוק עיירה על-פי ההגדרה האורבאנית ולפי הקריטריונים של הגיאוגרפיה היישובית, אולם, הייתה בה נידחות מסוימת, עוני, צורה חיצונית מתאימה, ובעיקר, תודעה של עיירה. גם התורה מסתבר העדיפה כמקום שיבתה את העיירה שבתוך העיר - ישיבת סלבודקה נקראה על שם סלבודקה.

בתי קברות

בתי קברות רבים בערים נמחקו בצו השלטון הסובייטי,³⁸ אבל הרבה נמחקו כבר קודם. בעיירה, גם כשעברו לקבור בבית עלמין חדש, בית הקברות הישן נותר כאתגר זיכרון מתמיד. על בית הקברות הישן באיישישוק סופר:

כשבית הקברות הישן נעשה צר מהכיל את מתי העיירה, נקנה שטח אדמה חדש - יותר קרוב לעיירה. [...] ובית הקברות הישן נשאר שומם ובודד בין שדות התבואה של הגויים, שהחלו במשך הזמן להרחיב את שדותיהם על חשבוננו. לשווא פנו היהודים לאיכרים ולשלטונות המחוז, שלא יחללו את זכר הצדיקים הקבורים בו זה מאות שנים - שומע לא היה להם. והאכרים הוסיפו לחרוש חלקות מאדמתו, לצמצמו ולהפחיתו, ועינו היהודים רואות וכלות... והנה קרה הנס: ביום אחד, יצא איכר, צורר ישראל ידוע, לחרוש שוב את אדמת בית הקברות, ויהי אך הציג הסוס את רגלו על אדמת בית הקברות ויפול וישבר את שתי רגליו, אם כי לא היה במקום הזה לא בורות ולא אבנים. כשבא האיכר בפעם השנייה עם סוס אחר, נשנה הדבר: גם הסוס השני שבר את רגליו... כן חזר הדבר פעמים אחדות, עד שהאיכרים הבינו שדברים בגו, ויפול עליהם פחד אלהי ישראל, שבא לקחת נקם על חילול מתיו הצדיקים ויחדלו מלחרוש את האדמה... וכן ניצל בית הקברות מכליה.³⁹

הדברים לא נכתבו בספר תיעוד שגרתי, ואף לא בלקט סיפורי הווי של בית הקברות, אלא ביצירה מסוג אחר לגמרי ב'ספר זיכרון לעיירה' (פרק ז). כשאגדות כאלו נכתבות בשנת תש"י, הדברים עולים כמעין הספד רחב היקף. אי אפשר עוד

37 אילחי, לחצות, עמ' 44-45.

38 גרשוני, יהדות ברוסיה, עמ' צד.

39 איישישוק, עמ' 8-9.

לקרוא אותן כפשוטן, בהשוואתן הבלתי ניתנת לעצירה לכל מה שקרה אחר כך עולה נימה חתרנית:

כך עמד בית הקברות הישן בשממונו ובבדידותו כ-200 שנה מוקף שדות גויים, כשהוא צופה מרחוק על העיירה, עד שבאו ימי האימים והחורבן - ימי ד' וה' תשרי תש"ב. ושוב נמלאו הללו קולות יללה ובכי של אלפי יהודים אנשים נשים וטף, שהובלו לשחיטה בידי חיות בצורת אדם... ושוב ספגה אדמתו הצחיחה דם יהודי קדוש, ו-4 אלפי גופות קרושות של מעונים ונרצחים מצאו בה את מנוחתם האחרונה, יחד עם שרידי עצמותיהם של אבותיהם הקדמונים.⁴⁰

הנה כי כן, בית הקברות הישן והעזוב היווה רמז מטרים לגורל העיירה; מתים במתים נגעו, בניים עם אבותם.

בסיפור של דבורה בארון דועכת העיירה, עדיין מבלי שתיהרס סופית, בטרם תונחת עליה מכת הלא־חסד האחרונה; העיירה נעזבת. העזיבה מתחילה עם הפרידה מבית הקברות:

[...] ויום אחד ירד באין רואים לבית העלמין, אל קברו אבותיו וקרוביו, וישב פה נפעם בתוך הרחש הטמיר של האילנות עתיקי הימים, ובלבו, ביחד עם תוגת האבל, זעה גם נימה של קנאה בכל אלה שמסביב, אשר בזמנם לא יצאו לנווד ערירי במרחקים, ושעבשו הנה נחים הם פה מנוחת עולמים בחוג המשפחה.⁴¹

היציבות הייתה נחלת העבר; ביטוייה השלם נמצא במקום שבו השלמות האנושית מופרת - בבית העלמין. הקושי הגדול הוא הפרידה מהשלמות הזו והיציאה לנדודים. ימים יבואו וגם המתים יטולטלו. המצבות האחרונות בבתי הקברות הללו נושאות תאריכים של סוף שנות השלושים.

השרפה

אחת הבעיות הגדולות של העיירה היא השרפות התדירות; למען האמת פגעו הללו גם בערים, אך בדרך כלל לא כילו אותן כליל. בכתבה בביטאון 'המליץ' לאחר השרפה הגדולה באיישישוק שהתרחשה בסמיכות זמן לשרפה בבריסק, כותב א"ל וילנסקי: "[...] אבל רק בן עיר מצער היודע מה היא שרפה לעיר מצער כזו יבין את

40 שם, עמ' 9.

41 בארון, פרשיות, עמ' 438.

ערך השרפה לבריסק ולאיישישוק".⁴² קשה למצוא תיאור של קורותיה של עיירה ללא התייחסות לשרפות שפקדו אותה. בספר הזיכרון לאיישישוק מוקדש פרק לשרפה - 'השרפה הגדולה ב-1895'.⁴³ היא עצמה באה דור אחד אחרי שריפה אחרת - שריפה שכילתה את רוב העיירה ב-1865.⁴⁴ הפתיחה:

אחד המאורעות החשובים בחיי אישישוק הייתה השרפה הגדולה בשנת 1895 (תרנ"ה), בה נשרפו כמעט כל בתי העיירה, שהיו בנויים מעצים, גם בתי המדרש נשרפו. את המאורעות בעיירה כגון: לידת, חתונות, וכו' היו מונים אחר כך לפי 'השרפה הגדולה'. בשרפה זו נשרף גם הפנקס הגדול של חברא קדישא, שהיה בן כמה מאות שנים.⁴⁵

ובכן, השריפה ששורפת את הזמן הישן, פותחת את ה'זמן' של העיירה - 'היו מונים אחר כך...', היא גם מכלה את ספרה - 'הפנקס הגדול'. יחד עם זאת, מנקודת ראות מסוימת, צמחה תועלת בלתי צפויה; מעניין שהשריפה פרסמה היבטים של החיים באיישישוק שאלמלא השריפה ספק אם היו נודעים בציבור היהודי במזרח אירופה ובמקומות אחרים:

[...] העלו על נס את העובדה, שבעלי הבתים החזיקו בכוחות עצמם את הישיבה על מאות הפרושים שלה, ולא פנו לעזרה מן החוץ, כשם שעשו יתר הישיבות המפורסמות בימים ההם - ושיבת וולוז'ין ונובורודק ועוד, ולכן [...] חובה כפולה ומכופלת היא להושיט עזרה, כדי להקים מחדש את עיר התורה ולתמוך בה ביד רחבה.⁴⁶

ההתאוששות מהמכה הנוראה הייתה כרוכה בחיפוש דרך לשקם את עולם התורה המקומי:

יהודי העיירה דאגו לא רק לקימום הריסות עיירתם, אלא גם לחידוש האכסניא של תורה שנהרסה. בתי המדרש ניבנו ולאט לאט החלו לזרום מחדש 'פרושים' לומדי תורה, ויהודי אישישוק על אף מצוקתם, קבלום בסבר פנים יפות וחלקו אתם את פת לחמם. עיקר דאגתם הייתה הספרים שנשרפו [...].⁴⁷

42 אישישוק, עמ' 24.

43 שם, עמ' 22-26.

44 שם, עמ' 18.

45 שם, עמ' 22.

46 שם.

47 שם, עמ' 22-23.

מכתב של הרב יצחק אלחנן ספקטור (גם ביתו בקובנה נשרף, וניצלו בקושי ספריו) משנת תרל"ד על הצורך לעזור בעקבות שריפה בוויילקומיר:

העיר הגדולה הסמוכה לנו ווילקאמיר עלתה כולה על המוקד וכו' וכו' בגופי אין כח בלבבי אין רוח ובפי אין לתאר ולבאר את השבר הגדול אשר הושברו ששת אלפים נפשות האלה. חוסו חמולו, רחמו נא בעצותיכם, בהשתדלותכם ובנדבותיכם. חושו לעזרתם ודאגתם היומית ולמצבם האיום והנורא התמיד.

ואם ששת אלפי הנפשות האלה יברככם טובים מרחוק ומקרוב ובתוכם גם אני המתחנן בעדם וכותב בדמע. יצחק אלחנן החופ"ק הני"ל.⁴⁸

בעז"ה אחב"י [=אחינו בני ישראל] הרחמנים בני הרחמנים, הלא ידעתם גם שמעתם דבר אסונות השרפות האיומות והנוראות אשר באו על קהלות ישראל בארצנו בקיץ הזה תתפלץ כל נפש מזעקת שבר של החורבן הנורא אשר באה על העיר ואם בישראל 'בריסק דליטא', גם לב ואבן ימס כמים מנהרי דמעות השוטפים מאת רבבות מערי ישראל השרופות: איזשישאק, קאברין, ראזינאי, זעלווי, וואסילקאווע, קרעווי, נוויל ועוד ועוד ערים וקהילות אשר קרוב למאה אלפים נפשות נהפך עליהם הגלגל בשעות אחדות, ונשארו ערומים, יחפים ורעבים מושלכים תחת כפת השמים, צפויים לחסדי ה' ע"י רחמי הנדיבים בעם.⁴⁹

ובהמשך הוא קורא לארגון הסיוע בצדק וביושר לבל יופלה יישוב כלשהו או יזנח צורך פיסי או רוחני כלשהו.

ז'זמר שהוזכרה לעיל: בית כנסת מעץ וסביבה מזכירה, בית הכנסת שרד, העיירה - לא. העיירה נשרפה, פעם ששת אלפים אומללים בוויילקומיר, אחר כך ששה מיליונים באירופה. מעט לפני השריפה הגדולה, מוטיב השריפה עבר לשיר. אצל זלמן שניאור עוברת השריפה טובלימאציה; הוא העביר את הפחד מהשריפה בעיירה, מזיכרונות המראות הנוראים אל קול פעמון הכבאים, שככלות הכול יש בו משהו קצבי, אולי אפילו קצת משעשע. כך מסתיים השיר הלא-ארוך 'דליקה בעיירה': "...[קרשים דועכים, ניצתים, / שרידי כתלים נהרסים; / המזרקות נעות מהרה, / שוקעה והולכה אש הבערה. / בעשן דק משחירים אודים / ונדם פעמון ליל הנדודים; / אך עוד באוזן הדו קם: / ביס-בם, ביס-בם...]"⁵⁰ 'ביס-בם' היתולי במקצת מרכך לשעה את כאב השריפה. כשהחלו לשיר שיר אחר על העיירה

48 שימוף, ר' יצחק אלחנן ספקטור, עמ' 89.

49 שם, עמ' 118. ראו גם מכתב תודה למטייעים בעמ' 62.

50 שניאור, שירים, א, עמ' 187.

הבוערת, כבר לא ליוותה אותו נעימה כלשהי של שחוק, הכול חשו שהפעם זוהי בעירה מסוג אחר; אש 'העיירה הבוערת' הגיעה לליטא: "בנתיבות בלתי ידועות הגיע לוילנה שיר הגיטו הקראקובי מאת המשורר העממי משה גבירטיק: 'עס ברענט, יידן, עס ברענט' [...]"⁵¹ העיירה בוערת, לעתים נדמה כי היא ממשיכה לבעור.

געגעעיס

עת לגעגעעיס, לעתים תמימים, לעתים לוקים באידיאליזציה מופרזת.⁵² בסיום הסיפור 'אמריקה'⁵³ מתעוררים הגעגעעיס. מתברר כי עזיבת העיירה איננה מתחילה בבעירת העיירה בשואה, ההגירה קדמה לה:

[...] ואף הם נפתח עתה בלבם מקור חדש של אהבה לכל השרידיים והנידחים וגם את חנה, שנטרדה בזמנה אף היא ממקום המכורה, זכרו, כי ידעו בה אושר עדיין נושאת היא בקרבה את בבואת הנהר משם ומתק מי הבאר, וניחוח החגים והד קולם של מתפללי הותיקין עם רנן התינוקות בבית רבותיהם.⁵⁴

העזיבה איננה רק תהליך סוציולוגי גורף, היא גם מקור השראה; דבורה בארון בסיפור 'תורכים' מתארת את המעבר מהעיירה לעיר כשלב בנדודים יהודיים שיסתיימו בארץ ישראל; אלו מקומות מאוד שונים, על הסופרת מוטלת המשימה להציג סיפור, קרי, לקשרם ספרותית, והחוט המקשר בין השלבים השונים בסיפור הזה הוא התורכי, הנמצא בכל המקומות:

[...] בימים ההם היו כבר הגדרות מסביב לגנים מתוקנות, ובין מצרי השדות רבצו התלמים לשורותיהם שטופי שמש, עם חיוך של יצירה בין קמטיהם. מזורז ומלא בטחון הסתובב גלגל הטחנה בשיפולי הגבעה שליד הנהר, ומתוך חלונות ה'חדרים' בקע בצהלה קול התינוקות, אשר הרחיקו-הפליגו בפרשות השבוע עד תנופת העומר ואילך. היה אביב בעיירה, [...] עגום עד מאד השתפך צלצול בין הערביים מעל מגדל בית כנסת הנוצרים. בפאתי אחד השדות דעכה לאט איזו

51 דבור'צקי, במרי ובשואה, עמ' 260.

52 בביקורת של חוקר חשוב - מרדכי זלקין, נאמר: "עורכי הקובץ [=פנקס הקהילות, פולין], בסיועו של היועץ לענייני רבנים וישיבות, פעלו לעצב מחדש את דמותה של העיירה היהודית במורח אירופה כעין 'עיר האלוהים', או לחילופין, בדמותה של שכונה חרדית בבני ברק או בירושלים של היום [...]" (מרדכי זלקין וילנה כשכונה בבני ברק, הארץ, תרבות וספרות, 4.7.08).

53 בארון, פרשיות, עמ' 442-437.

54 שם, עמ' 442.

מדורה, ואחד פלאי, לא נראה, ניגן על ידה בחלילו, ומאחורי היער המקדיר היער הליטאי, העבות, צפה ועלתה הלכנה - נוגה, שופעת רחמים, עם כל השרטוטים הדקים בפניה. השתרר ליל אביב [...]”⁵⁵.
מהעיירה לעיר, העיר הזו כבר איננה פסיפס של עיירות, היא עיר; בהמשך בא תיאור העיר, נביא שורות ספורות ממנו:

במקום היער העבות, הליטאי, הקדירו באופק בשעת השקיעה רק בנייני הקטרקטין הזועפים, ותחת צלילי פעמוני המנזר, המשתפכים עם בוא הערב מעל המגדל, למדה עכשיו האוזן לקלוט צלצול אחר, צלצולו של השעון העירוני, זה הער, המתמיד והרציני, שכל כך מדויק היה ביחס לחשבון השעות האובדות [...]”⁵⁶.
‘זמן העיירה’ המובע בפעמון המנזר השכן מתחלף ל‘זמן העיר’ המובע בשעון העירוני. השתנו הזמנים, השתנו גם המקומות, אך העיירה איננה נעלמת; היא באה עתה בחלום:

לשוב ולראות עוד פעם אחת, את בית המולדת עתיק היוםין, זה אשר כה צנוע וישען על שתי משענותיו; לעלות אל עליות הגג ולמצוא את דפי החומש הישן עם מחברת האלף-בית הראשונה התחובים שם לבין המרישים, לטפס ולהגיע אל החלון הקטן ולהשקיף על כל העיירה כולה, [...] אולם, כבר למראה עזובת הטחנה, אשר שקעה בל-כך על גלגלה בשיפולי הגבעה, נתבררו הדמיונות וגזו. [...]”⁵⁷.
אני מבקש להציג חלום-נבואי; יצירי רוח כאלו תמיד אינם ברורים דיים; וכאמור, המיסטיקה של הלל צייטלין במסתו הירועה ‘ציון לעיירה’ איננה מוסיפה לבהירות, אך מבחינת תוואיה החיצוניים, ה‘עיירה’ של ההווה תואמת במידה רבה את חלומי:⁵⁸

ובהיות ליבי מלא כאב, יש אשר אירדם ואראה בחזון את עיירת-נעוריי והיא מעוטרת לא רק בהוד שמיים, כי אם גם בהוד-ארץ, בהוד גן וחרם, תלם וניר. הרי שדרות ארוכות של אילנות גבוהים, ענפים ומצילים מסביב לעיירה. העיירה כולה - כטובעת בירק האילנות. הרחובות רחבים וארוכים מאוד. הבתים הם בעלי קומה אחת, קטנים ונמוכים, אבל מחוטבים חטיבת-אמן. מסביב לבתים - מעקות מחוטבים וגולות כותרת וכל מיני צעצועים-שעשועים על ראשם. כרם

55 שם, עמ' 413-414.

56 שם, עמ' 414.

57 שם, עמ' 416.

58 צייטלין, על גבול שני עולמות, עמ' 241-253.

קטן מימין לכל בית, גינה קטנה משמאלו, עציצים מלאים פרחי הוד על אדן כל חלון. החלונות פתוחים אל שדרות האילנות הרחבות. ילדים וילדות משחקים בין האילנות.⁵⁹

כאמור, מסה זו מנצלת את תיאור העיירה האידיאלית, העתידית, כדי ללמד על ההווה (דאז) שבו העיירה כמאפיין אמיתי ממשי של העולם היהודי במזרח אירופה הולכת ונעלמת מאחורי מסך המיתוס והפולקלור; במובן החיצוני החזון התגשם, העיירות של היום די דומות לתיאור האידיאלי, הרצוי, [...] אבל בתודעת כולנו קיימת ה‘עיירה’, העיר הארכיטיפית שנכחדה בגולה, וגם אנו חיים כאן ועכשיו מתוך תחושת חסרונה ואובדנה [...]”⁶⁰.

59 שם, עמ' 252.

60 ארבל, הכתיבה, עמ' 94.